

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XIX-ik évf.

Május, Junius. 1884.

3-ik füzet.

AZ UNITARISMUS ANGLIÁBAN.

Gróf Goblet D'Alviella könyvéből.)*

Az unitarismus történelme Angliában szoros összeköttetésben van a szabad vizsgálódás fejlődésével. Nem mintha ennek a tannak képviselőin kívül ne lettek volna mások is, kik a gondolat felszabadulására hatalmas befolyást gyakoroltak, vagy mintha a józan okosság eléhaladását a christologia változataiban egyedül csak nekik lehetne tulajdonítani; de a Jézus istensége, bármiként alakult is e tan, mégis szegletkövét alkotja a supernaturalisticus kereszténységnek, központi dogmáját a kijelentésre alapított theológiának.

Egyébiránt nagyon is felületes nézet lenne az unitarismusról azt állítani, hogy az csak egyszerű fellázadás a szent háromság dogmája, vagy az evangéliumok megalakulása után keletkezett minden dogmák ellen. Eredetétől fogva, igen természetesen, központi vonzerő lett az mindazokra a szellemekre nézve, kik korokban a keresztény közösség keresésében a legelől jártak; és ezek viszont nagy hatással voltak az unitárius theológiára az által, hogy azt az egymás után jövő nemzedékek gondolkozásának előhaladása szerint módosították. E szerint az unitarismus benső történelme csakugyan nem egyéb, mint ama törekvés hosszu sorozata: összhangzásba hozni a keresztény tant a bölcelemmel és tudománynyal. S az ma is annak a lényeges jellemvonása, hogy oly egyházat alkosson, mely nyitva áll mindeneknek, kik a történelmi kereszténység előbbvitelén akarnak munkálni.

Az unitarismus eredetét koronként megkisértették némelyek Lollard követőivel hozni kapcsolatba, kiknek némi maradványa még a reformátioikor is volt; mások az anabaptistákkal, kiket a XVI-ik száz esztendőbeli üldözések hoztak Német-alföldről Angliába, az olasz és spanyol protestánsokkal, kik VI-ik Eduárd és Erzsébet ven-

*)L'Evolution religieuse contemporaine chez les Anglais, les Américains et les Hindous par le Comte Goblet D'Alviella, membre de la Chamber des Représentants de Belgique. Paris, Librairie Germer Bailliére et C-ie, Bruxelles, Librairie Européenne C. Muquardt. 1884.

dégszeretetét élvezték¹⁾); végül a Hollandiából bevitt socinianus iratokkal, melyek a két első Stuart uralkodása alatt nyilvános forgalomban voltak. Anynyi bizonyos, hogy az arianismus VIII. Henrik óta szórványosan jelentkezett, a mint azt a Spears Róberttől kiadott mű unitárius martyrok című fejezetéből látni lehet²⁾, és hogy a forradalmat megelőzőleg sok fordítás adatott közre a lengyel socinianusoknak a szent háromság ellen intézett munkáiból. De csakis 1648-ból, a hoszszu parlament idejéből van feljegyezés arról, hogy Londonban anti-trinitarius titkos összejövetelek tartattak, bizonyos Welchman nevű egyén elnöklete alatt. Ott azt prédikálták, hogy a Krisztus csak egy próféta volt, hogy csodákat tett, de nem volt Isten³⁾. Ezt a propagandát aztán nemsokára Biddle János tanár vette kezébe, kiről megjegyzendő, hogy a bibliában anynyira járatos volt, hogy az egész ujszövetséget eredeti szövegében könyv nélkül tudta⁴⁾. Tayler szerint ugy látszik, hogy Biddle nem ismerte a socinianus műveket, s kizárólag csak a bibliából merítette tanának elemeit. 1645-ben megfosztatván a Saint-Mary iskolában Gloucesterben elfoglalt tanszékétől, azon az okon, hogy elég merész volt az egyházi biróság előtt, mely a végre volt kiküldve, hogy eretnekségeiért kérdőre vonja, nézeteit védelmezni, a Newgate-be záratott. Azonban a börtönben is talált módot arra, hogy két munkát kibocsásson a Krisztus és a szent Lélek istensége ellen. Az akkoriban a presbyterianusok befolyása alatt álló parlament e munkákat megégettetni ítélte, és egy törvényt szavazott meg, mely az Isten-káromlás ellen kihirdetett más büntetések között a szentháromság tagadására halálbüntetést mondott ki.

Azonban e könyvek még nem az utolsó nyilatkozatai voltak e szerény gondolkozónak az állam és egyház egyesült erői ellen folytatott harcában. Alig hogy Cromwell 1652-ben az independensektől támogatva amnestiát adott, s a Newgate kapui Biddlenek is megnyitlak, sietett minden vasárnap magán összejöveteleket tartani, hol tanait hirdette, kezében a bibliával. Ekkor Cromwell aztán a Scilly szigetére küldötte számkivetésbe, de a protector igazolására meg kell jegyeznünk, hogy neki titkon segedelmet ígért, s végtére

1) V. J. Bonet-Maury, *Des origines du Christianisme unitaire chez les Anglais*. I. vol, Paris, Fischbacher, 1881.

2) R. Spears, *Rise and Progress of Unitarianism in Modern Times*, p. 7.

3) Bonet-Maury, *op. cit.* p. 232.

4) J. J. Tayler. *A Retrospect of the Religious Life of England*. 2-e. ed. p. 221.

megengedte, hogy Angliába visszatérjen. Biddle ezt az engedélyt csak arra használta fel, hogy újra kezdje apostolságát. De a restauratio után törvénytelen isteni tiszteletet tartásáért harmadszor is bebörtönöztetvén, fogságban halt meg az 1662. év folyamán, 47 éves korában.

Mint az igazságos ügynek minden martyrja, Biddle is maga után sok követőt hagyott hátra, kik között első helyen említhetjük Cooper János lelkészt, ki a gloucesteri iskolában az ő helyére lépett volt. Megfosztatván hivatalától, s kizáratván a „Uniformity-act“ által az anglikán egyházból, melyből e törvény miatt akkor mintegy 2000 lelkész kényszerült kilépni, Cooper ugyanabban az esztendőben, mikor Biddle meghalt, Cheltenhamban egy gyülekezetet szervezett, melynek husz évig volt vezére¹⁾. Londonban is, hol Firmin Tamás, egy gazdag kereskedő volt a socinianusok feje, ki a hivatalos egyházzal egyházi tekintetben nem szakított, sikerült az unitáriusoknak egy oly egyesületi központot fentartani, mely a Stuart-dynastia utolsó éveit minden nagyobb üldözés nélkül átélhette.

Az általános türelem, melyet II-ik Jakab a katolikusok érdekében törekedett megvalósítani, természetesen az öszszes independensekre — az unitáriusokat is odaértve — előnyös kellett hogy legyen. Mindazonáltal még meszsze volt az az idő, mikor az unitárius tanokat nyilvánosan lehetett terjeszteni. Még az 1688-iki forradalom is, mely a dissidensekre a lelkiismereti szabadságot kimondotta, egy törvény által, melyet Lecky nem késik a vallási szabadság Magna Chartájának nevezni, formális kivételt tesz mindazokra, kik a pápát elismerik, mind pedig azokra, kik a szent háromságot tagadják.

Valóban oly nagy volt e tekintetben az előítélet, hogy oly férfiak, minő Milton, Locke és Newton, jónak látták a maradék számára tartani fenn azt, hogy ők unitárius nézeteket vallottak. A „Doctrina Christiana“ kézírata, melyben Milton azt mutatja meg, hogy a szentírás szerint a názáreti Jézus Krisztus atyja az egyedül való Isten, Anglia levéltárában 1823-ig maradt elrejtve. Locke a mig élt visszatartotta a közzétételét „Adversaria Theologica“ czimű művének, s dr. Edwardstól socinianismussal vádatvatván, nem késett így nyilatkozni: „Az apostolok symboluma nem inkább socinianus, mint én vagyok“. Newton pedig éppen abban a pillanatban, a mikor „A szentírás két kiváló elferdítésének kimutatása“ czimű munkája már utnak indított volt Hollandiába,

1) Spears, op. cit. p. 21.

hogy ott kinyomassék, azonnal másképpen rendelkezett attól való félelmében, nehogy a szerzőt felfedezzék, a névtelenség leple ellenére.

Pedig ez éppen abban az időben történt, a mikor Woolston deistának a Krisztus csodái ellen irt munkája 30,000 példányban forgott közkezen. Igaz, hogy Woolston ennek következtében elveszítette cambridgei egyetemi tagsági fizetését, s a legfelsőbb királyi törvényszéktől elítéltetett, s mivel büntetését nem tudta kifizetni, börtönbe vettetett. De általában sokkal veszedelmesebb volt a socinianus kereszténységet prédikálni, mint deista, vagy éppen atheista tanokat terjeszteni, abból a kitünő okból, mert ezek egyszerűen, mint bölcséleti vélemények jelentek meg, míg az unitarismus egyenesen a vallás átalakítását célozta. S tulajdonképpen az unitáriusok azt, hogy ha hivatalosan nem is ismertettek el, de nyilvánosan megtürettek, annak a visszahatásnak köszönhetik, mely az anglikán egyházban a latitudinarius és arminianus iránylatok nyomán eléállott.

A második unitárius templomot 1774-ben nyitották meg Londonban, mindazoknak a büntető intézkedéseknek ellenére, melyek az unitárius tanok terjesztését még mindig tiltották, s melyek egészen 1813-ig fennállottak a törvényekben. E templom alapítása egy anglikán lelkésznek, Lindsay-nek az érdeme, ki az államegyházban való állásáról önkéntesen mondott le. A XVIII-ik száz esztendő végét már az unitarismus jelentékeny terjedése jelzi, a dr. Priestley hatása alatt, ki számos munkát irt abból a célból, hogy Jézusnak kizárólag emberi természetét a szentírás szerint megmutassa. Szerencsétlenségére a francia forradalom iránti rokonszenve visszahatást szült ellene a sokaságban, és őt 1794-ben száműzték Amerikába a nélkül, hogy sejtették volna, hogy egy napon éppen abban a városban, hol a felbőszült nép házát kirabolta, s gyülekezetét szétszórta, Birminghamban, emlékoszlopot fognak neki emelni.

A Krisztus természetéről való protestans eszmékben éppen ahoz hasonló evolútiót észlelhetni, mint a melyet a puritan felekezetek az ősz keresztény egyház szerkezetéhez való visszatérő törekvésükben mutatnak fel. A Krisztus istensége dogmája a reformáció után azonnal egészen ellenkező irányban vette fejlődése útját, mint a milyent alakulása korszakában követett. A mint Reville megmutatta, már Calvin előkészítette bizonyos tekintetben az utat a Krisztus istenségének tagadására az által, hogy kiemelte a Jézus emberi voltát¹⁾. Servétnél meg, mint hajdan Ariusnál, a Krisztus csak az Isten igéje

1) Alb. Reville, Histoire du dogme de la Divinité de Jésus-Christ. Paris, 1876, p. 133.

lesz, egy bizonyos neme a demiurgosnak, első szülötte a teremtésnek. A socinianusok meg csupán embernek tartják, de olyanak, a ki csodálatosan fogantatott, s végül isteni méltóságot nyert. Biddle még megengedi, hogy alárendelt isteni tiszteletben részesíttessék, de az Istennel egyenlő tiszteletet ő is teljesen megtagadja tőle. Priestley szemeiben Jézus egyszeruen a Messiás, Isten különös küldötte rendkívüli tehetségekkel, mely felfogást igyekszik ő a biblia illető helyeivel is megerősíteni, várván a napot, mikor eléhaladottabb reformátorok fognak jöni, hogy megszüntessék a keresztény vallás alapítójának azt a kiváltságát, hogy neki természetfeletti hatalma volna, sőt még hogy Isten és emberek közti közbenjáró lenne, nem hagyván meg egyebet számára, csak erkölcsi és vallási hatása dicsfényét.

Priestley mélyen meg volt győződve arról, hogy a történelem tanubizonyosságai a kijelentés valódiságát elvitatatlanul megállították, s mint Locke és Hartley hí tanítványa éppen erre a hitre alapította egész vallási rendszerét. „Hogyha van valamely igazság a történelemben — írja „*Essay on the Inspiration of Christ*“ című munkájában — azt bizonyosnak lehet venni, hogy Jézus csodákat tett isteni küldetése jeléül, hirdette a halottak feltámadását, s a mi több, ő maga meghalván feltámadott, hogy tanát ez által megerősítse. E tényekben való hitet nevezem én a kereszténység hitének.“ Ez érvelés teljes öszhangzásban volt ama korszak rationalistái szellemével; és hogy azt az unitárius theologusok legnagyobb része elfogadta, ez nem kis mértékben befolyt arra, hogy ama vallási ridegség felőli vélemény, mely az angol unitarismusra oly hosszú ideig nehezedett, teljesen megerősíttessék.

Erre az ellenhatás Amerikából jött, hol Channing iratai az unitárius egyházban ugyanazon természetű befolyást gyakorolták, mint a Coleridge-éi az anglikán theológiában. Mindkettő — az egyik a lelkiismeret iránti tisztelettől, a másik a német bölcelem irányától vezetettve — tényleg az ember egyénisége vallási fontosságát emelte ki és az emberben az erkölcsi felelősség felébresztését célozta, a szabad elhatározás ismeretével együtt, melyet a sensualis theologia érve többé vagy kevésbé kérdésessé tett volt. De míg Coleridge az új módszer minden eszközeit arra fordította, hogy kijavítsa az ortho-doxia réseit, Channing arra használta fel, hogy a vallás és a theologia közti különbséget állapítsa meg, minek köszönhetni, hogy a szabad kereszténység rázkódás nélkül kiállja a modern bírálat támadásait s mi biztosította az unitarismus jövőjét azáltal, hogy azt

egy végtelenül haladó tanná tette.¹⁾ Mindkettő elfogadta a biblia csalhatatlanságát mindazokkal a következtetésekkel egyetemben, melyek ebből a Jézus természetét és szerepét illetőleg vonhatók. De míg az angol theologus arra használta minden erejét, hogy egy finom magyarázattal kisebbitse a nehézségeket, melyekbe e nézet az ő egyháza eléhaladottabb szellemeit sodorta, az amerikai lelkész csak egyéni kérdést csinált abból s minden hitvalláson kívül kereste a vallásos közösség alapját. S valóban az unitarismus kebelében Channingtől kezdődik a theologiai vélemények különfélesége, mely nem tetszhetik azoknak, kik a tanban az egyformaságot szeretik, de a mely az unitarismusnak napjainkban is kiváló eredetiségét és erejét alkotja.

A 19-ik száz esztendő első három tizedétől kezdve abban az iskolában, mely a Dr. Priestley theologiját fogadta el, s mely a bibliai supernaturalismusban a kereszténység épületének tetőzetét látta, lassanként az unitáriusoknak egy nemzedéke állott elé, mely a vallásos érzelem forrásait és a kereszténységet kiválóan a lelkiismeret erkölcsi parancsaiban és a lélek benső aspiratioiban kereste. S ámbár ez a nemzedék a bibliát kitünőleg a vallás törvénykönyvének s Jézust az emberiség megszabeditására küldött isteni választottnak tekintette, mégis a kijelentés külső bizonyítékait csakhamar másodrendű fontosságuknak kezdette tartani, következésképpen a bibliai traditiók szövegét minden nagyobb megerőltetés nélkül feláldozhatta, midőn ezt mind a tudományból, mind a történelemből vett adatokkal meg kezdték czáfolni. Eddig azonban még sem ment oly messze, hogy a csodák valóságát egészben és a priori tagadja. Hanem mint e száz év kritikai és tudományos kettős áramlata eléhaladott, az unitarismus főbb képviselői közt oly nézetek fejlődését látjuk, melyek Istennek a természet törvényeivel ellenkező beavatkozhatóságát tagadják s a kereszténységet is alávetik a vallási fejlődés egyetemese törvényeinek.

Ma a Priestley iskolája csak nem egészen eltűnt. A közép árnnyalat, melynek Dr. Martineau ezelőtt harmincz évvel volt képviselője²⁾ az unitárius egyház szélső jobb oldalává lett; s ő maga jóllehet fentartja a keresztény kijelentés sajátlagos jellegét s a kereszténység alapítója abszolút fensőségét, de már régóta csatlakozott ahhoz a nézethez, hogy az Isten működése csak a természet törvényei sza-

¹⁾ V. J. Martineau, *The three Stages of Unitarian Theology*. 2-e éd. London, 1882.

²⁾ Ch. de Remusat, *Les controverses religieuses en Angleterre*, dans la *Revue des Deux Mondes* du 1-er janvier 1859.

bályszerű folyásában, a történelem fokozatosan eléhaladó fejlődésében és a lelkiismeret benső aspiratioiban keresendő.¹⁾ Végül az unitariszmus bal oldala előtt Jézus csak kora és nemzete szüleménye, ki kortársainál érzelmei emelkedettségénél fogva nagyobb s a ki az emberiség iránti szeretet által bámulatosan inspirálva volt, de alá volt vetve az emberi természet véges korlátainak, szóval a történelmi reformatorok családjába tartozik.

E nézet teljesen azonos az ugynevezett theistákéval, kik hosszasan egyedül állván a vallásos társadalomban, végre az unitariszmus eléhaladott szárnyával találkoznak. Newman Ferencz például, ki harmincz évnél tovább harcban állott a kereszténység minden töredékeivel — az unitáriusokat sem véve ki — mert nem fogadta el a biblia kijelentés-jellegét s a közbenjáró szükséges voltát, természetesen megtalálta helyét az unitáriusok közt azon a napon, melyen az egyház oly hitvallás előtt nyílt meg, mint a Dean Péteré, melyet ő a clerkenwelli unitárius gyülekezett előtt a következőleg formulázott: „A végtelenül tökéletes Istenben való hit a mi theológiánk. A világ egyetlen a mi isteni kijelentésünk. A természet és minden korok ésnépek szent iratainak kinyilatkoztatásai a mi bibliánk. Az emberiségben megtestesült jója mi Krisztusunk. A természet törvényszerű folyása a mi csodáink. A ki minket vezet és segít, a mi megváltónk. Személyes szentségünk gyarapodása a mi üdvünk. Az Isten és emberek iránt való szeretet — kegyesség és erkölcsösség — a mi egyedüli sacramentumaink.²⁾

Melyik szabad gondolkozó, bármi kevésbé hisz Istent s bármi kevés hite van a haladásban, vonakodnék aláírni ily elveket, a mikor azok által ki tudja békíteni a vallásos érzelmet az észszel. Nem kell azért csodálkozni, ha Newman, midőn az unitáriusok közé lépett, e beszédről tett megemlékezéssel vezette be belépése indoklását. Őt egyébiránt tárt karokkal fogadták s 1878. óta a „Brit és Külföldi Unitárius Társulat“ alelnökei közt szerepel.

Az unitariszmus ez árnyalatán még tul ment egy néhány tehetőséges ifju lelkész, kik bizonyos idealisticus pantheismust vallanak, melyet vagy Strauss vagy Spencer eszméiből kölcsönöztek. A keresztény hagyományyal szemben csaknem ugyanazt azt az álláspontot foglalják el, melyet a theisták. De az Istenben inkább sze-

¹⁾ V. J. Martineau, *Loss and Gain in Recent Theology*. London 1881. *The three Stages of Unitarian Theology* 2-d ed. London 1882.

²⁾ Clerkenwell Unitarian Church. *The Minister's Leading Religious Principles*, függelék Newmann tanár *Sin against God* című beszédéhez. London. Trübner 1875.

retnek egy titkos és meghatározhatlan hatalmat látni, ki a rend és igazság megvalósítására munkál a világban. Némelyek pedig a vallás tárgyául kizárólag az emberi ideálnak a gyakorlatba átvitelét tekintik, s ez az az ideál, melyet istenitének, hogy imádják. Így az unitárius theológiában található bölcselmi nézetek fokozata a félig orthodox socinianismustól egészen a Comte evangéliuma szerinti humanitas vallásáig ért el.

Az ember azt kérdezheti, hogy ennek az evolutionnak a haladása nem mutatja-e egyszersmind az unitárius hitbuzgóság lankadtságát és lazaságát, mely már az utóbbi 30—40 esztendő óta jeleztetett, attól az időtől fogva tudniillik, a mikor az unitáriusok zöme még hitt a biblia csalhatatlanságában és a Krisztus csodatevő erejében. E kérdésre feleletül idézek Armstrong lelkésznek a „Western Union“ tagjai előtt 1883, jun. 14-én tartott beszédéből.¹⁾ Feltüntetvén, hogy a bibliai exegesisnek az utóbbi huszonöt év alatt Angliában tett elhaladása a kereszténység eredetét és okmányait egészen megfosztotta a természetfeletti dicsfénytől, azt mondja, hogy némelyeknek úgy tetszhetett, hogy e kritikai eljárás meg fogja semmisíteni még azt a fontosságot is, melyet az unitáriusok a biblia elbeszéléseinek és a Jézus személyiségének eddig tulajdonítottak. Azonban hozzáteszi, hogy ezeket a sötét feltevéseket a tények meghazudtolták és tovább menve így folytatja:

„Nem rombolás, hanem újraalkotás fejlődött ki ebből a forrongásból. A biblia kezdette nem érdekelni az embereket, mert a mi magyarázási módunkban nem találták meg az igazság savát. De ma már tisztán állanak a tények előttünk. Ma már tudjuk, mikép fejlődött ki az a bámulatos irodalom; mit ezelőtt nem tudtunk. S a biblia így minden történelmek közt a legérdekesebb történelem lett. S mi érezzük, hogy abban Isten szelleme mozog s megtanuljuk belőle, hogy az Isten kísérteten, vétken és bűnön keresztül mikép neveli a nemzeteket a humanitásban. Igaz hogy nem tartjuk többet a bibliát természetfeletti kijelentésnek s nem tulajdonítunk annak sem valóságos, sem képzelt csalhatatlanságot, de azért szeretjük, mert úgy találjuk, hogy abban tiszta vizek forrása van, mely lelkünket örök igazságokkal táplálja.

Így Krisztus is mindinkább vesztette fölényét, mikor a híralat korszaka beállott s az ember azt gondolta volna, hogy részekre szedve a levegőben feloldódik s nem marad egyéb számunkra, mint egy

¹⁾ R. A. Armstrong, Hopes and Dangers of English Unitarianism. Inquirer, jun. 30. 1883.

képzelődés-szülte mythikus személyiség. De mi történt? Igaz, hogy mi elejtettünk sok régi, a mi korunk előtt igen mesterkéltnak és igen technikusnak látszó kifejezést. Igaz, hogy nem teszszük többet Krisztust miközénk és az Atya közé. Sokan vannak köztünk, kik nem hiszik, hogy ő másként jöhetett volna a világra, mint más tisztességes és szerető szülők gyermekei; nem hiszik, hogy Herodes vagy a keleti bölcsek sokat tudtak volna születéséről, hogy a galilei tenger hullámain szavával lecsendesítette volna, vagy bárminő tengerhullámok felett lebegett volna, mint egy szellem; nem hiszik, hogy a már egyszer megsebzett és meghalt testbe új élet árja ömlött volna, s hogy szelleme másképp jutott volna az Isten kebelébe, mint más olyanoké, kik igazán szerettek, hűn szolgáltak és meghaltak dicsően a nekik kijelölt álláson. Nem! ő előttünk egészen ember és mi látjuk, hogy azok a legendák miképp állottak elé tanítványai szeretetéből és bámulatából. De éppen ezáltal lett a Jézus a mi szemünk előtt valóságos, élő, átlátható, erős és szép Jézussá. Mi őt teljesen testvérünknek érezzük. Látjuk, mint gyermeket a boldog otthonban, mint ifjút, a mint a Jordán felől jövő rendkívüli, szigorú, de lelkesítő szózatra figyel, mint férfit, midőn apostoli tevékenysége közepett azért eseng, hogy a hegy magányában imádkozhassék. S érteni tudjuk az örömet, melyet neki a szegények segítése és vigasztalása szerzett, a bánatot, melyet a miatt érez, hogy őt sokan nem értik; érteni tudjuk benne az erő és gyöngédség, a legyőzhetlen akarat és vonzó modor, a szenvedélyes vágyódás és a zavartalan nyugodtság bámulatos egyesülését; s aztán mikor körülte lassanként minden beborul s magát mindenektől elhagyatva érezi, az ő hősiességét és szent halálát.

És őt példányául vehetjük mindannak, a mi nemest és rokonszenvest az emberiség elé tudott állítani s szerethetjük őt teljes szívünk-ből és lelkünk-ből.

És hogyha nem lett volna ez a kritika, ez a kérlelhetetlen részletező analysis, mely oly rombolónak és halálosnak tetszett, mi mindinkább el lettünk volna választva a Krisztustól. A megoldatlan maradt történelmi és bölcselmi nehézségek elválasztó ék lettek volna közöttünk és ő között. S nekünk nem lenne most Krisztusunk s a kereszténység nem volna egyéb üres szónál.“

Könnyen érthető, hogy ily körülmények közt az unitáriusok és a széles értelemben vett egyház tagjai, valamint a liberális protestánsok a Continensen a bibliai exegesis elébbvitelén teljes erejük-ből munkáltak. Angliában főleg Weeeksteed Filep H. unitárius lelkes az, a ki népszerűsíti ama modern protestans iskola főbb mun-

káit, melynek fényes nevü képviselői Kuenen és a leydeni egyetem más tanárai.

Az isteni tisztelet formái az angol unitáriusoknál éppen oly különféleséget mutatnak fel, mint theologiai nézeteik. Mindenik gyülekezet maga állítja meg az isteni tisztelet formáját a maga nézetét vagy pedig lelkésze előszeretettel követve. Az 1883-ki „Unitarian Almanac” szerint huszonöt liturgiai forma van az unitáriusoknál használatban, ide nem számítva néhány elszigetelten álló gyülekezet újításait. A legtöbb ezek közül a formulák közül a tiszta theismus nyelvén beszél, de vannak még olyanok is, melyek a régi supernaturalisticus phraseológiát használják. Leginkább el van terjedve a Dr. Martineau által szerkesztett közimakönyv (Book of Common Prayer for Christian Worship.) Abban tíz alkalomra foglaltatnak imák, azonkívül vannak még benne formulák a keresztelelésre, confirmatióra, papszentelésre, s betegekért, veszélyben levő tengereszekért, a béke helyreállításáért, a királynéért, a királyi családért, az egyházért, parlamentért stb. mondandó imák. E szertartások egy része kevésbé van használatban az unitáriusoknál, de azoknak a könyvben való megtartása kimagyarázható abból a módból, a melylyel az szerkesztve volt, — szerzőnek ugyanis az volt a célja, hogy az anglikán liturgiát megtisztítsa minden trinitarius és dogmatikus kifejezéstől, és a hátsó gondolata talán, hogy azt idővel az átalakulásban levő orthodox gyülekezetek is elfogadják használatra.

Dr. Martineau szertartásos könyvét tényleg kétszáznál több gyülekezet használja, melyek azonban nem tartják hibának annak tetszés szerinti módosítását. Egyébiránt a szerző, ki sohasem késett e száz esztendővel együtt haladni, s ki bámulatos személyesítője a modern idők unitarismussa fejlődésének, az újabb kiadásban kihagyta mindazokat a helyeket, melyeket ő messiási mythológiának nevez, azaz azokat, melyek Jézus segítségül hívására vonatkoznak s őt mint Messiást és közbenjárót tüntetik fel. Az előszóban felfejti, hogy ezek az eszmék nincsenek összhangban a jelenkor mindinkább erősödő irányával, azzal az iránynyal tudniillik, mely a hívő léleknek megengedi, hogy szemtől-szembe állhasson az ő Istenével.

Számos unitarius egyházban, származzék bár az onnét, hogy a gyülekezet, mint presbyterianus eredetű, ellenszenvvel viseltetik a formulák iránt, vagy pedig onnét, hogy a lelkész inkább szereti rögtönzéshez folyamodni vallásos érzelmei kifejezésére, az isteni tisztelet rendje és beosztása nincs szabályozva. Egyébiránt az isteni

tisztelet hymnusok, imák és beszédek váltakozására szorítkozik. Némely lelkész, mint Walters Frank Glasgowban, Taylor J. Prestonban beszédeikhez az alapigét nemcsak az ó- és uj-szövetségből veszik, hanem abból is, mit Dean Péter „minden korok és minden népek szent irodalmának“ nevez. A hívek most részt vesznek az éneklésben, majd meg egészen az énekkarra bizzák, a mi ugyan gyakran előny zenei szempontból, de mindenesetre ront az isteni tisztelet melegségén. A közönség egy része bizonyos pillanatokban letérdel, míg a másik fennállva hallgatja az imákat és hymnusokat. Némely lelkész palástot és gallért visel, míg mások meg csak egyszerű felső öltönyben és fejér nyakkendővel teljesítik a szolgálatot. Az *urvacso*ra még a legtöbb gyülekezetnél szokásban van, bár nem nagy számmal veszik, s annak semmi sacramentalis jelentőséget nem tulajdonítanak, hanem csupán emlékezésnek és a testvériség symbolumának tartják. Egy gyülekezetnél sem kötelező s mindenki tesszése szerinti értelemben élhet vele. Némely gyülekezetek már egészen elhagyták, vagy pedig önként engedik kimenni a használatból.

Némely helyt szokásban van még az is, hogy az isteni tisztelet után vallási vitát tartanak. A lelkész a szószékről lejöve, a hallgatóság közé vegyül s a kinek kedve van, kérdést intézhet hozzá a *predicatio* egy vagy más pontja iránt, miből aztán sokszor élénk vita fejlődik ki¹⁾: könnyű felfogni, hogy mivé lesznek a kereszténység hagyományai, sőt elvei is, hogyha ily viták esélyeinek lesznek kitéve. De ez eljárást csak az angol társadalom kitünőleg theologiai hajlamaihoz való alkalmazkodásnak kell tekintenünk.

Némely gyülekezetek oly helyeken tartják isteni tiszteletüket, melyek minden vallási jelvényt nélkülöznek. Kényelmesen találják magokat — mi nem ritka eset — egy concert-teremben is, mert a protestansok e tekintetben nem előítéletesek. Ezek a kopasz falu termek, melyekben más butort nem láthatni, mint padokat a hívek, egy kart az énekkar, s szószéket a lelkész számára, méltán tekinthetők a nonconformista templomok hagyományos típusainak. Vannak azonban oly templomaik is, melyekben semmi puritán egyszerűség nem található, sem a berendezésben, sem az építészetben. Ilyen például Londonban, Islingtonban a *Unity Church* és *Clarence-roadon* a *Free Christian Church*: mindkettő goth stílusban épült színes ablakokkal és belől művészi ékítéssel. Az unita-

¹⁾ C. M. Davies, *Heterodox London*. t. I. p. 121. London, 1878.

riusok szerencsésebbek, mint a puseyisták, mert ők feltűnés nélkül engedhetnek meg magoknak aesthetikai phantasiákat, a nélkül, hogy avval lehessen vádolni, hogy mint az angol egyházi ritualisták a róm. katholicismushoz közelednek.

A gyülekezeteknek e rendkívüli önállósága elésegítette, hogy az unitariusokhoz számos oly gyülekezetek csatlakozzanak, melyek eredetileg másféle dissidensek — presbyterianusok, baptisták, universalisták, independensek — voltak, és hogy ezek, legyen bár, hogy maguk adták fel a régi hitvallást, vagy hogy nekik nem is volt olyan, a régi socinianusok utódaival a dogmáktól megtisztított kereszténység közös földjén találkozzanak. Spears Róbert szerint az unitarius egyházak fele része ama régi presbyterianus gyülekezetekből állott elé, melyek az arminianismuson mentek keresztül.¹⁾ A legtöbbnél, még azoknál is, kik a régi elnevezést fentartották, — mint „az unitarius baptisták“ — az átmenet már régóta teljes; némelyeknél pedig éppen most van folyamatban. Ilyen például Birminghamban a „Saviour Church“, mely eredetileg evangélikus volt s melynek jelenlegi lelkésze Saint-Claire, és Londonban a „bedford chapel“-i gyülekezet, melynek lelkésze Brooke Stopford, ki az anglikán egyháznak egyik legkitűnőbb papja volt. Mindkét lelkész a mérsékelt unitariusok elveihez hasonló nézeteket vall s gyülekezeteik határozottan a liberális keresztényekhez számítják magukat; azonban még nem vették fel az unitarius nevet s nem léptek bé az unitarius egyházak sorába.

E tekintetben egy napon igen saajátságos beszédet hallgattam a a clarence-roadi unitarius templomban. A szónok Pál apostolnak az első keresztények véleménymegoszlására vonatkozó szavait véve alapigéül, valódi apologiát tartott az unitariusok álláspontja mellett, mely szerint tagadják, hogy a bibliai csodákban és a Jézus istenségében való hit a kereszténység lényeges alkotó eleme lenne. Megtudtam azonban, hogy nem tartozik az unitariusokhoz, hanem congregationalista lelkész s az alkalomra szószerket cserélt, — mi a dissidenseknél gyakori eset — unitarius lelkésztársával. Bátor nyilatkozataival egészen meglepte a közönséget, míg unitarius lelkésztársa meg tartozkodó érvelésével ejtette bámulatba az ő hallgatóságát. Kétségtelenül az unitarius lelkész úgy gondolkozott, hogy neki a legorthodoxabb beszédét kell a congregationalista gyülekezet előtt elmondani, a másik meg megfordítva, hogy neki az unitarius gyüle-

¹⁾ R. Spears op, cit. p. 38.

kezet előtt a legszabadabbelvű beszédét. Ebből látszik, hogy mily nehéz a szabadelvű protestantismus egyházi körét tisztán körülírni, valamint az egymáshoz közeledő egyházak elemei közt is egy tiszta határvonalat húzni, a melyek Angliában a félig katolikus ritualismus-tól a rationalismus legszélsőbb határáig anynyiféle alakot tüntetnek fel.

Az unitariusok egy része szentesíteni ohajtván a különféle egyházaknak, melyek a régi hitvallásokat elvetették, egymáshoz való közeledését, indítványba hozta, hogy a régi, unitarius nevezet helyett a sokkal jelentősebb „szabad keresztények“ nevet vegyék fel. Következésképpen e nevezet alatt 1877-ben egy vallási társulatot alapítottak, „mely nyitva legyen mindazoknak, a kik azt hiszik, hogy az ember nem anynyira arra köteleles, hogy birja a vallási igazságot, hanem egyszerűen arra, hogy komolyan keresse, és a kik a végett, hogy az emberi élet vallásos megjavítását eszközöljék, meghódolnak a fiui kegyesség és a testvéri szeretet érzése előtt, a nélkül, hogy a hittani theologia tárgyaiban egyetérténeek vagy sem.“

Egy évvel később a szabad keresztények nagy ünnepélyességgel ülték meg a queenstreet-i templomban társulatuk megalapítása első évi fordulóját. Az ünnepélyben részt vett lelkészek közt Dr. Martineau és a jól ismert francia lelkész Coquerel Athanaz mellett ott voltak még Miall W. congregationalista lelkész s Kegan Pál C. anglikán pap. A szabad keresztények nem tehettek volna ennél jobbat amaz igényük megerősítésére, hogy a kereszténység minden felekezeteit egy egyetemes egyházba egyesítsék, a melynek alapja nem az, mit Channing „a dogmák megalázó egyformaságának“ nevezett, hanem az érzelmek ama közössége, mely mellett az egyéni gondolkozás függetlenségét a vallási társulat kötelezettségeivel össze lehet egyeztetni. Egyébiránt a szabad keresztények ez ideig csak nagyon kevés számú unitarius gyülekezetet csatoltak a maguk nézeteihez. Ellentállásra találnak mind a conservativ szellemüeknél, a kik történelmi elnevezésükhez ragaszkodnak, mind pedig amaz előbbrehaladott szellemüeknél, a kik az unitarius kifejezést egyértelműnek tartván a monotheista kifejezéssel, azt tágasabbnak és szélesebb értelműnek tekintik a szabad keresztény nevezetnél, melynek értelme a kereszténységen nem terjedhet tul.

Az unitarius, presbyterianus és más szabadelvű egyházak, melyek Nagy-Britanniában az unitarismus erejét teszik, számra nézve a Unitarian Pocket Almanac szerint 1883-ban 374-et tettek; a lelkészek pedig

384-et. Az unitariusoknak van hat havi közlönyük, egy igen jeles folyóiratuk, a „Modern Review,” mely minden három hónapban jelenik meg; egy paedagogiai lapjuk, a „Teachers Notes;” s végül három heti lapjuk: a „Christian Life,” mely a conservatívek közlönye; az „Inquirer,” vallási és politikai lap, mely mindkét tekintetben liberális; végül az „Unitarian Herald,” melyirányával a két előbbi közt halad.

Az unitarius gyülekezeteket egymással sem közigazgatási, sem hitvallási tekintély nem köti össze. De vannak számos társulataik, melyeknek célja az unitarizmus terjesztése, philantropia gyakorlása és a nevelésügy emelése. Legfőbb társulatjuk a Brit és Külföldi Unitarius Társulat (British and Foreign Unitarian Association), mely 1825-ben alapított több azelőtti társulat összeolvasztása által s ma az unitarizmusnak minden élő erőt egyesíti magában. E társulat feladata a következőkben van meghatározva: „Az unitarius kereszténység elveinek terjesztése a hazában és a külföldön; — az unitarius isteni tisztelet fentartása; — az unitarius tanokra vonatkozó bibliai, theologiai és irodalmi ismeretek terjesztése; — az unitarius hívek polgári jogainak és érdekeinek védelme.” Az 1881-ben e célokra szentelt összeg meghaladta a 4,576 fontot, vagyis 114,212 frankot. S minthogy e társulat az unitarizmus legtekintélyesebb állandó szerve, gyakran emeli fel szavát az egész testület nevében és pedig nemcsak akkor, a mikor az unitarius hitfelekezet közönségei forognak fenn, hanem minden közügyi kérdésben is, melyek a liberális protestantizmus általános érdekeit bármi tekintetben illetik, s ritka az az ülés, melyben válaszmánya ne foglalkoznék valamely a Parlament elé terjesztendő kérvénnyel.

Az unitarius gyülekezeteknek templomaikhoz való tulajdonjogukat csak 1844-ben sikerült az állammal elismertetniök. De ellenkezőleg azzal, mit a legtöbb egyházban, — s fájdalom, az egyházon kívül is — tapasztalunk, az unitariusok nem elégsznek meg aval, hogy csak a maguk részére kérjenek igazságot. A társulat a leghatályosabban vett részt azokban a különböző mozgalmakban, melyeket a róm. katolikusok felszabadítása, a zsidóknak a Parlamentbe beocsátása, a polgári házasság behozatala, a temetők egyenjogú közös használata, a nyilvános iskolák teljes secularizációja végett indítottak Angliában.

Az évi közgyűléseken kívül még időről-időre általános nagy összejöveteleket tartanak, hol a különböző gyülekezetek küldöttei ülésnek papokkal és számos hívekkel. A legutóbbi ilyenmü össze-

jövetel, melyet 1882-ben ápril hóban tartottak, a legfényesebben sikerült, s azt lehet hinni, hogy ez felelevenítette az unitarismus terjesztését, mi az utóbbi időkben kissé hanyatlott volt. 700 képviselő és mintegy 2000 más egyháztagnak felelt meg a szervezők felhívásának. S az utóbbi évi gyűlésben is nagy bizalom nyilvánult a jövő iránt. Azt lehet mondani, hogy az unitarismus egy újabb terjedés reggelén áll. Az unitarismus az utóbbi években meg is kísértette, hogy behatoljon a tömegbe azért, hogy népszerű isteni tiszteletet tartott, melyeknek sikere minden várakozást felülmúlt.¹⁾

Ebből látszik, hogy a hitnézetek, sőt még a szervezet különfelesége is nem zárja ki az unitariusoknál sem a testületi szellemet, sem pedig a valódi szellemi közösség érzetét. Ezt Suffield R., a ki korábban róm. katolikus pap volt, néhány év óta pedig Berkshire-ben Readingben unitarius lelkész, a következő figyelemreméltó kifejezésekben emelte ki egy 1881-ben mondott „Miért lettem én unitarius” czimű beszédében:

„Én azt tapasztaltam, hogy az unitariusok közt különböző egyéni nézetek vannak a Krisztus személyére és szerepére, s a kereszténység természeti vagy természetfeletti jellegére nézve. De láttam, hogy a midőn őszinteséggel ragaszkodtak ahhoz, hogy az Istent imádják, teljes szabadsággal követték a józan okosságot, a lelkiismeretet és az általános haladás szent törvényét... Kétségkívül láttam azt is, hogy közülök sokan a bibliának és a Krisztusnak oly fontosságot tulajdonítanak, mely az én nézetem szerint túlzott vagy éppen téves, de még azokkal is megtaláltam az egység és rokonszenv kötelékét abban, hogy nem szüntek meg az értelmi és erkölcsi kérdésekben fensőbbiséget követelni a lelkiismeret és az ész számára. Nem voltam tehát kényszerítve, hogy tovább is szenvedjem a szellemi elszigeteltség kellemetlenségeit, hanem becsülettel megtalálhattam az unitarismus felavatottjai közt vallási otthonomat, s lelkelem élvezhette a szellemi rokonszenv előnyeit s a közös isteni tisztelet vigasztaló hatását. S tizenegy év lefolyása alatt nem volt okom megbánni e lépésemet. A vallásos társulat magamagában jótétemény arra nézve, a ki abban résztveszen; de a mellett alkalmat nyújt arra, hogy másoknak is szolgáljon az ember az által, hogy az ő figyelmüket oly hívők közönségére irányozza, kikhez kétszínűség és

¹⁾ Az Inquirer, melynek árát 1883, jan. 1-től 5 penceről 2-re szállították, néhány hónap alatt háromszorta nagyobb forgalmat ért el, mint a milyen neki azelőtt volt.

kétértelműség nélkül csatlakozhatik a legbölcselembb és a legfüggetlenebb gondolkozó is — oly egyházakra, hol a gyermekek oly vallásos és erkölcsi tanításokban részesülnek, melyek az ujabban nyert igazságokkal teljesen öszhangzanak, s hol az élet különböző korait az igaz hit oly tényei szentelik meg, melyek mentek minden mythologiai elemtől s szabadok minden babonától.“

PÉTERFI DÉNES.

„EGÉSZ ÉLTÜNK LEFOLYÁSA A KÉT FŐPARANCS KÖVETÉSÉTŐL FÜGG.*)

Luk. 10, 28. Ezt mivel d és él sz.

Ha valaha kívántam hallgatóimnak a lehető legjobbat mondani, akkor ez ünnepélyes órában, melyben mind a két fél teljes lelkem előtt áll, szeretném úgy szólani, hogy az a szó teljes értelmében épen élni tanuljon, élni, Isten akaratja szerint is a lehető legkívánatosabb életet, valamig a földön maradása lesz.

Elhiszem, tisztelt hallgatóim figyelmes tekintete is ez ünnepélyes pillanatban azért függ rajtam, mert mind a két fél, tudniillik: az új lelkész és az ő leendő hallgatói egy oly pályára vannak indulóban, melynek épen kezdő pontjánál, méltán kérdezik tőlem, miként a hajdani törvénytudó üdvöztől: mit cselekedjem, hogy éljek?

Hiszem pedig, hogy egyik fél sem örök élete érdekében teszi a kérdést, hanem azzal is megelégednék, ha Isten a pályát, melynek kezdő pontján állnak, kedvök szerint megáldaná:

Mit felelhetnék pedig ma is helyesebben, mintha viszont, mint üdvöztől azt kérdezem kérdezőimtől: A törvényben mint van megírva? hogy olvasod azt? és ha tisztelt hallgatóim reményem és várakozásom szerint, a jól ismert két fő parancsra hivatkozva felelnek, melyekről üdvöztől is azt mondá, hogy azoknál más nagyobb nincsen (Márk. 12. 31.) én is erre aztán bizton felelem: Jót feleltetek: ezt mivel jétek és éltek, miként szentkönyvünkől is olvasám.

Mind ezekből kiindulva, mai szent beszédem tárgyául, véleményem szerint, nem is tűzhetek ki egyebet, mint hogy

- a) felfejtem a két fő parancs értelmét,
- b) felfejtem a két fő parancs követése következeit.

Ez a nehéz feladat áll ez ünnepélyes órában lelkem előtt, mely sokkal figyelemreméltóbb, mintsem ígérhetném, hogy rövideden egy

*) Beigató beszéd. Mondatott Datkon 1884. ápr. 7-én.